



ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

27 / 2024

Vol. 1

 BELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica
IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: september 2024

© Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Imrich Nagy (výkonný redaktor)

Patrik Kunec

Michal Šmigel

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Barnabás Guitman (Piliscsaba, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Jiří Knapík (Opava, Česká republika)

Serhij Kornovenko (Čerkasy, Ukrajina)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Maxim Mordovin (Budapešť, Maďarsko)

Vincent Múcska (Bratislava, Slovensko)

Martin Pekár (Košice, Slovensko)

Petr Popelka (Ostrava, Česká republika)

Jan Randák (Praha, Česká republika)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, Slovensko)

OBSAH

Jubileum

MÍČKO, P.: „Nedolnozemský“ Čabän	5
BÔBOVÁ, M.: Prof. PaedDr. Miroslav Kmet', PhD. : výberová personálna bibliografia	10

Články

MARČOKOVÁ, D.: Epidémia cholery a starostlivosť o zdravie Slová- kov v Báčke podľa kanonických vizitácií z roku 1835 a matrik zosnulých v 19. storočí	59
GRACOVÁ, B. – JANKOVÁ, J.: Doktorské studium didaktiky dějepisú na Katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity	82
HARVAN, D.: Štátne banské riaditeľstvo v Banskej Štiavnici v období vzniku Československa	97
POLÓNYOVÁ, S.: Medzivojnová Banská Bystrica: Obraz kultúrneho a spoločenského života	132

Materiály

SYČ, O.: Vladimír Vernadskij o nemecko-rakúskej okupácii Ukrajiny v roku 1918	151
CHORVÁT, P.: Červené zástavy nad Bystricou. Správa veliteľa 10. divízie div. gen. Josefa Votrubu o okolnostiach vyvesenia červených zástav na kasárňach v Banskej Bystrici v novembri 1932	160

Rozhľady

JAKAB, F.: „ <i>Keď zomrie tyran, zomrie s nim aj jeho vláda. Keď zomrie martýr, jeho vláda začína.</i> “ Ku vzniku štátu Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov na pozadí niekoľkých myšlienok existencionalistov	166
HRUBOŇ, A.: Zakonšpirované Slovensko 1938 – 1945. Pár úvah nad tvármi neviditeľného <i>spiritus movens</i> ľudáckeho režimu	180



Prof. PaedDr. Miroslav Kmet', PhD.

Zakonšpirované Slovensko 1938 – 1945
Niekoľko úvah nad tvármi neviditeľného *spiritus movens*
ľudáckeho režimu*

ANTON HRUBŇ

*Katedra bezpečnostných štúdií,
Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov
Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici*

Conspiracized Slovakia, 1938–1945

A few reflections on the faces of the invisible *spiritus movens* of the Hlinka's Slovak People's Party's regime

Abstract: The paradigm of Hlinka's Slovak People's Party (HSLŠ) regime, as well as the persecutory measures implemented against fabricated "enemies of the nation" during its reign (October 1938 – April 1945), were based on conspiracy theories. This essay identifies the main ones, pointing out their genesis, intentionality, and ways of operating with them in political practice. The analysis shows that although many conspiracy frames used in wartime Slovakia correlated with narratives in other countries of the fascist Axis, they cannot be considered copy-pastes of rhetoric popularized mostly by Nazi Germany. The text promotes the idea that the conspiratorial thinking of the HSLŠ already formed in the late Habsburg monarchy at the turn of the 19th and 20th centuries, and the changes in international politics in the 1930s only had an effect on their firmer establishment in the political culture of the party and political preferences of its supporters. The basis of this conspiratorial thinking was the fear of liberalism, of the threat to the Christian faith and the Slovak nation by a group of highly sophisticated interconnected "pests" with destructive intentions. Until 1918, it primarily included the Marxist left, capitalists, freemasons, and liberals in general, and after the creation of Czechoslovakia, Czechs, and Jews to an increased extent. The essay emphasizes that precisely the argumentation of conspiracy theories ("imperialism of Prague against Slovakia/Slovaks", "Jewish Bolshevism") provided the legitimizing platform for the repressive policy of the HSLŠ regime and authorized violence against entire groups of the population that did not belong to the "in-group".

Keywords: conspiracy theories, Hlinka's Slovak People's Party, Slovakia, Jewish Bolshevism, racism, culture conflict, World War II.

* Štúdiá je výstupom projektu KEGA č. 003/UMB-4/2022 Kultúrne konflikty ako faktor polarizovania a radikalizovania modernej slovenskej spoločnosti. Táto práca bola taktiež podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0358 a APVV-20-0334.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2024.27.01.180-193>

„Celému svetu je známy ten fakt, že slobodní žido-murári a k ním sa hlásiaci internacionalisti sú metlou ľudstva. Kde sú oni, tam vládne korupcia, hanebnosť a duševné mordárstvo. Náš slovenský národ, viacej ako bárs-ktorý iný, trpel pod ich ranami, nepravosťami a krvácal po stáročia pre záujmy židoslobodomurárskych snobov, ktorí beztriestne hrdúsili v ľude lásku k vlasti, napájali ho jedom internacionalizmu, ubíjali jeho slobodu a naci-onálne smýšľanie.“¹

„Führer vyhlásil, že Poľsko na jeho návrh – usporiadať veci a urovnať krivdy pokojnou cestou – odpovedalo bombami, ktoré padly so strany regulárneho poľského vojska na nemecké hornosliezske strany. Na bomby odpoviem bombami – povedal Führer [...] Otvorená rana žiada statočného lekára a z jeho rúk hojivý balzam. Tým lekárom je dnes Führer Adolf Hitler.“²

„Je to plán tej skupiny českých ‚politikov‘, ktorým Beneš naočkoval až chorobné imperialistické chůtky a ktorí ešte dnes veria, že po prípadnom prevrate opäť by si urobili zo Slovenska výlučne kolóniu svojich egoistických záujmov [...] Tí zákerní cudzinci, čo prišli inštruovať slovenských ‚revolucionárov‘, nech idú tiež, kadiaľ im je ľahšie [...] Tak sa zasa vráti život do svojho bývalého riečišťa a aj keď sa navždy budeme hanbiť za to, čo sa teraz stalo, predsa sa len zachráni veľká časť národa, ktorá by dnes vykrvácala nadarmo a pre cudzie záujmy.“³

Všetky tri uvedené citáty pochádzajú z denníkov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HLS) *Slovák* a *Gardista*. Reflektujú rôzne témy, avšak spája ich jeden spoločný menovateľ – ich jadro sa opiera o konšpiračné teórie,⁴ s ktorými ľudácky režim veľmi aktívne a rád pracoval.

Operovanie s konšpiračnými teóriami v rétorickom inštrumentáriu HLS nebolo novotou súvisiacou so zmenou spoločensko-politických pomerov na Slovensku po 6. októbri 1938 či 14. marci 1939. Koniec-koncov, aj celouhorská katolícka *Néppárt* – organizačná kolíska, z ktorej Slovenská ľudová strana vyrástla – vznikla v januári 1895 do istej miery ako

¹ Metla ľudstva. In: *Gardista*, 15. 4. 1939, s. 4.

² Na bomby sa odpovedalo bombami. In: *Slovák*, 2. 9. 1939, s. 1.

³ Či to bol plán? In: *Slovák*, 8. 9. 1944, s. 1.

⁴ K základnej definícii a klasifikácii konšpiračných teórií a fám pozri PANCZOVÁ, Zuzana: *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Bratislava : VEDA – Ústav etnológie SAV, 2017, s. 13-17.

produkt konšpirativizmu. Vo vtedy prebiehajúcej kultúrnej vojne v uhorskej časti monarchie považovali uhorskí katolíci (vrátane slovenských) za existenčnú hrozbu štátny liberalizmus vyjadrený v snahách vlády Alexandra Wekerleho zjednotiť zložitý manželskoprávny systém v Uhorsku a súběžne s tým oslabiť vplyv katolíckej cirkvi na spoločnosť a politiku.⁵ V slovenčine vychádzajúce *Katolícke noviny* tmočili aj názor formujúceho sa krídla slovenských ľudákov, keď v jednom z článkov celej série o liberalizme napísali: „*Kazí rodinu, hubí, kazí štáty, celé krajiny [...] Krajina na vidomoči upaduje a pokoj medzi občanmi mizne tam, kde liberalizmus šarapatí a zákony svedomiu protiviaci sa veriacim kresťanom a katolíkom natíska [...] Liberalizmus všetko poprevracal, čím hore, čím dolu. Liberalizmus zase rozdvojuje, rozptyľuje, odstraňuje ľudí od P. Boha, t. j. stvorenie od Stvoriteľa.*“⁶

Liberálne reformy, samozrejme, v žiadnom prípade nemohli deštruovať súkromný život uhorských katolíkov ani Uhorsko ako štát tak, ako to koncom 19. storočia prezentovala katolícka tlač. Veď akým spôsobom už len dokáže napríklad zákon o povinnom civilnom sobáši alebo zákon o povinnom vedení štátnych matrík, vyňatých spod kurately cirkvi, existenčne ohrozovať veriacich alebo vierouku, na tradícii ktorej spočívala kultúrna identita Uhorska a ktorá tmelila jazykovo a politickými programami diferencované národné spoločenstvá? Odpoveď je jednoduchá: žiadnym. Avšak takto sformulovaný konštrukt disponuje mobilizačnou silou, aby kolektívny adresát (teda katolíci) získal mýtus (príbeh) odpovedajúci na otázku *Kto je náš nepriateľ?*, hoci adresát nemusí funkčnosti komunikátu (adresovaného posolstva) vôbec rozumieť (a bez intelektuálneho podceňovania cieľovej skupiny možno skonštatovať, že ani nezrozumel).

Skutočným objektom, proti ktorému liberálna uhorská vláda naozaj bojovala, podobne ako Bismarckove kabinety v Nemeckom cisárstve, bola, prirodzene, stále vplyvná rímskokatolícka cirkev ako inštitúcia, nie kresťanstvo či v užšom ponímaní katolicizmus. Pre definovanie toho, *kto je naším nepriateľom*, to však stačilo. Stal sa ním liberalizmus vo všetkých odvodeninách: liberalizmus ako politická ideológia; liberalizmus ako synonymum neobohabojného, voľnejšieho, niekedy až hedonistického životného štýlu neviazaného náboženskými dogmami a obráteného smerom k pozemskému užívaniu si; liberalizácia ako mnohvrstevný výraz popustenia tradičných pút (modernizácia, sekularizácia, emancipácia),

⁵ K širšiemu kontextu témy: POPÉLY, Július: Boj o liberálne cirkevnopolitické reformy v Uhorsku a založenie katolíckej ľudovej strany. In: *Historický časopis*, roč. 20, 1981, č. 6, s. 857-875; MALINIÁKOVÁ, Erika: Zákon o manželskom práve a parlamentné rozpravy v Uhorsku v roku 1894. In: *Forum Historiae*, roč. 9, 2015, č. 1, s. 92-109.

⁶ Liberalismus. In: *Katolícke noviny*, 20. 1. 1895, s. 1.

ba dokonca liberálna demokracia ako politický systém.

Strach z liberalizmu, prerastajúci do paranoje, vytvoril alegorickú základovú platňu pre pomyselný „konšpiračný dom“ slovenského ľudáctva – kľúčové konšpiračné teórie, ktoré HSLŠ v 20., 30. a prvej polovici 40. rokov rozvíjala, vždy zahŕňali nejakú prísadu „liberálneho“ v uspôsobenom ľudáckom chápaní. Zaiste, týkalo sa to najmä politických konšpiračných teórií, ktorých obsah a sémantika rámcovali charakter hlinkovského hnutia v prvej Československej republike (ČSR), a potom v období Slovenského štátu slúžili ako legitimizujúci prostriedok prijímaných zákonov, opatrení a vo všeobecnosti politických krokov štátostrany.

Ludáci vstupovali na prvorepublikovú scénu na sklonku roku 1918 s presvedčením, že Európa, ako aj Československo sú riadené silami snažiacimi sa o nastolenie nového sekulárneho poriadku. Ten mal zmiest' svet tradičných dynastických monarchií, ktorý sa vyznačoval štátnym paternalizmom a úctou k inštitúciám konzervujúcim nadčasové, zdanlivo nemenné (vlasť, panovník, náboženstvo atď.). Súčasťou tohto z pohľadu ľudákov negatívneho transformačného kolosu boli aj špecifické politické, etnické, náboženské, ekonomické a svetonázorové skupiny, ktoré z ústrania vytlačila na politické pódium práve emancipácia vydobytá za liberálnej éry dualizmu.

Patrili sem:

1. *marxistická ľavica* usilujúca sa pod heslom rovnosti a rozšírenia slobôd o rozklad pre ľudákov nie ideálneho, no rešpektovaného systému. „Hlinkovcov“ vyrušovala samotná prítomnosť komunistov, no sekundárne aj sociálnych demokratov v politickom prostredí ČSR. Nielen preto, že bolševická frakcia najvplyvnejšej československej strany po Veľkej vojne „fandila“ ideám diktatúry proletariátu a propagoval bezbožnú, materialistickú víziu usporiadania spoločnosti, ale tiež preto, že svojím sociálne motivovaným programom ľudákom jednoducho „vypalovala rybník“ a „kradla“ im voliča.

2. *Židia*, ktorým dualistické Uhorsko poskytlo možnosti plnej politickej, spoločenskej a hospodárskej integrácie. Ostrakizovaná komunita sa vyvinula na plnoprávnu zložku uhorskými liberálmi propagovaného *natio hungarica* – uhorského (ergo maďarského) politického národa. A práve okolnosti všestranného vzostupu Židov kontrastujúceho s politickou depresiou slovenského národného hnutia z nich v perimetri ľudákov učinili nieže nenárodný, resp. národne vlašný, ale priamo protinárodný element kolaborujúci s nepriateľom. Ba čo viac, navyše hnaný aj vidinou materiálneho profitu.

3. *kapitalisti* ako nová elitárska ekonomická skupina, ktorá sa konštituovala v dôsledku masívnej industrializácie monarchie počas dualizmu a s ňou spojenej výstavby priemyselných tovární. Pre ľudákov kapitalisti

zosobňovali najvypuklejšie vyjadrenie ponurej stránky liberalizácie: industrializácia totiž vytrhla roľníka z tradičného prostredia vidieckej populácie, narušila stereotyp rurálneho života a predovšetkým vytvorila podhubie pre etablovanie novej spoločenskej vrstvy robotníctva, ktoré sa často stávalo terčom agitácie socialistov (a treba povedať, že úspešným). Okrem toho boli kapitalisti pre ľudákov aj symbolom sociálnej nepravodlivosti protiviacim sa učeniu sociálnych pápežských encyklik.

4. *slobodomurári*, ktorým liberálny režim v Uhorsku umožnil rozvoj a rozšírenie vplyvu. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní bolo slobodomurárstvo v Predlitavsku zakázané, v Zalitavsku však povolené.⁷ Napríklad v Prešporku (neskoršej Bratislave) počas vynúteného „exilu“ hostovali viaceré lóže z Rakúska. V roku 1909 tu vznikla maďarská slobodomurárska lóža *Testvériség* a v zhovievavom trende k slobodomurárom pokračoval aj mladý československý štát (v roku 1923 vznikla Veľká lóža Československá, v roku 1924 bratislavská lóža „Ján Kollár“, o dva roky košická lóža „Pavol Jozef Šafárik“).⁸

Pre identifikáciu vnútornej štruktúry a sémantiky konšpiračných teórií, ktoré tvorili náplň konšpiračnej paradigmy ľudáckeho režimu v rokoch 1938 – 1945, je teda potrebné putovať až niekoľko dekád späť: ich jadro a základné rámce sa sformovali už vtedy, v „druhom polčase“ Rakúsko-Uhorska. Ku kvalitatívnej zmene nedošlo po nástupe Adolfa Hitlera k moci v januári 1933, ani po VII. zjazde HSLŠ v Piešťanoch v septembri 1936, kde ľudáci prvýkrát vystúpili s ostrou rezolúciou artikulujúcou tézu o rozvratnej materialistickej (marxistickej) ideológii a „žido-boľševickej anarchii“⁹ a už vonkoncom nie až po vyhlásení autonómie Slovenska, po 6. októbri 1938.

Konšpiračná paradigma HSLŠ vznikala už na prelome 19. a 20. storočia v habsburskej monarchii, v čase, keď ľudová strana de jure ešte ani neexistovala ako samostatná jednotka. Udalosti späté s medzivojnovým obdobím priniesli iba utvrdzovanie sa v legitímite konšpiračného vnímania sveta – teda toho, že československá, európska i svetová politika tvo-

⁷ Slobodomurárske lóže boli úradne zakázané v celej habsburskej monarchii od roku 1794. Ich činnosť sa obnovila po roku 1867 na základe nového zhromažďovacieho zákona s účinnosťou obmedzenou na Uhorské kráľovstvo. Na území Slovenska pôsilo pred vznikom ČSR 32 lóží a krúžkov v 13 mestách. FABRICIUS, Miroslav: Slobodomurárstvo v českých krajinách a na Slovensku. In: MICHÁLEK, Slavomír (ed.): *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikovi Milanovi Zemkovi*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 526.

⁸ Bližšie: HRADSKÁ, Katarína: *Slobodomurárske lóže v Bratislave*. Bratislava : Marenčin PT, 2017, 160 s.; tiež JAVOR, Martin: Slobodomurárske hnutie v Košiciach od 18. do polovice 20. storočia. In: *Annales historici Presoviensis*. Prešov : Universum, 2006, s. 91-103.

⁹ ARPÁŠ, Róbert: *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSLŠ o autonómiu Slovenska*. Bratislava : VEDA, 2011, s. 49.

ria jeden veľký sofistikovaný a koordinovaný komplot synergicky sa dopĺňajúcich síl bojujúcich za úplné vykynoženie nacionalistického konzervativizmu (paradoxne, tieto hlasy z ľudáckeho tábora silneli v dobe, keď boli európske demokracie na ústupe a autokracie či diktatúry na vzostupe). Tento ublíženecký ošial zachádzal interpretačne tak príďaleko, že ľudáci napríklad autentický politický liberalizmus a komunizmus nepovažovali za vzájomne nekompatibilné ideové svety, ale za konjunkturálnych spojencov v spoločnom ultimátnom ciele zlikvidovať konzervativizmus, respektíve katolicizmus.

Základný rámec konšpiračných teórií HSLS v rokoch jej samovlády na Slovensku sa oproti opozičnému obdobiu spred jesene 1938¹⁰ kvalitatívne nezmenil. Zmenila sa najmä intenzita a spôsob ich tematizovania, ako aj verbálna agresivita, s ktorou ľudáci útočili na svojich politických a ideologických nepriateľov tvoriacich aktérov týchto mentálnych obrazov. Z „osvedčených“ východísk čerpala podpornú argumentáciu i ústredná konšpiračná teória, ktorá vytvorila príbeh pre legitimizovanie politiky holokaustu – teória o tzv. „židobolševizme“.

Teóriu o „židobolševizme“ môžeme nazvať kráľovnou konšpiračných teórií, pretože exemplárne obsahovala všetko, čo má konšpiračná teória ponúkať. Podobne ako iné komplexné „alternatívne vysvetlenia“, nemala slovenský ani uhorský pôvod, ale sformovala sa živelne a nezávisle od seba vo viacerých európskych štátoch. Ako konštatuje americký historik Paul Hanebrink, bolo to spôsobené tým, že Židia sa koncom druhej dekády 20. storočia stali tvármi revolúcií, ktoré položili starú Európu a zaznamenali medzinárodný ohlas: bolševickej revolúcie v Rusku, Maďarsku i Bavorsku. Teória si vzápätí získala stúpencov aj v krajinách, ktoré pokus o bolševickú revolúciu obišiel, no obava z nej bola silná – napríklad vo Francúzsku, Spojenom kráľovstve a dokonca v Spojených štátoch amerických.¹¹

Sprisahanecké konštrukty o „židobolševizme“ sa zakorenili tiež v Československu, kde ich propagovali pravicové strany v súvislosti s ohrozením štátu Maďarskou republikou rád v roku 1919¹² a, vychádzajú z konšpiračnej kauzality, im našli vlastnú logiku. Tá znela zhruba nasledovne: ak medzinárodný bolševizmus centrálnie riadi Tretia internacionála v Moskve s dominantným vplyvom ruských bolševikov, medzi

¹⁰ Výnimku predstavovalo len krátke obdobie od januára 1927 do októbra 1929, keď HSLS tvorila súčasť vládnych koalícií (tzv. panské koalície – tretia vláda Antonína Švehlu a prvá vláda Františka Udržala).

¹¹ HANEBRINK, Paul: *A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism*. Cambridge – London : The Belknap Press of Harvard University Press, 2018, s. 13-15.

¹² FRANKL, Michal, SZABÓ, Miloslav: *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz lojality a vznik Československa*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2015, s. 232-233.

ktorými majú Židia významné postavenie, potom doktrína svetovej socialistickej revolúcie nemôže byť ničím iným než židovským plánom na svetovládu. O to viac, že pri zrode tejto ideológie stál teoretik židovského pôvodu Karl Marx.

Do repertoáru ľudáckeho politického diskurzu začala teória o „židobolševizme“ vo zvýšenej miere prenikať začiatkom druhej polovice 30. rokov. Spúšťačom však nebol triumf Hitlerovej NSDAP, ktorá s ním operovala systematicky a dlhodobo, ale obzvlášť dva momenty: štandardizovanie pojmu v slovníku vládnej politiky Piłsudského Poľska, ku ktorej redakcia *Slováka* vedená polonofilom Karolom Sidorom vzhliadala ako k žiarivému vzoru, a podpis československo-sovietskej zmluvy zo 16. mája 1935, ktorú HSLŠ excentricky kritizovala.

Už v období prvej ČSR teória nadobúdala rovnako beztvary a prázdny obsah ako neskôr za Slovenského štátu: oným „židobolševikom“ nebol nik konkrétny. „Židobolševik“ bol všade a zároveň nikde. Čo je z hľadiska sémantiky dôležité, ľudáci vyfabrikovaného nepriateľa nereflektovali izolovane, ale ako súčasť širšej koalície „protinárodných záškodníkov“. Slovom Alexandra Macha, v tom čase Sidorovho podriadeného v redakcii *Slováka* a od marca 1936 šéfredaktora nového denníka HSLŠ *Slovenská pravda*: „U nás tzv. boj proti Židom treba chápať ako boj proti nesvedomitým kapitalistom a – je to čudné – na druhej strane ako boj proti bolševikom. V oboch prípadoch súčasne je to boj i proti slobodomurárom a nevercom. Kapitalisti = Židia; bolševici = Židia. Nie je to celkom podľa pravdy, ale je v tom mnoho pravdy“.¹³ Niet vari lepšej ukážky vágnosti a vajatania v definícii „židobolševika“ v ľudáckej rétorike ako tento komentár z marca 1937.

S termínom „židobolševizmus“ sa pracovalo podobne utilitárne aj po tom, čo HSLŠ prebrala politickú moc na Slovensku plne do svojich rúk. Určitú brzdu v používaní termínu a rozvíjaní konšpiračnej teórie predstavovalo uzatvorenie paktu Molotov – Ribbentrop v auguste 1939, ktorý dočasne utlmil ľudácke útoky na Sovietsky zväz a režim HSLŠ prinútil vydržiavať v komentovaní medzinárodného komunistického hnutia prímérie. Až do útoku vojsk štátov fašistickej Osi na Sovietsky zväz 22. júna 1941 sa kolektívny nepriateľ zredukoval o protibolševický aspekt, čo zároveň obmedzilo verbalizovanie termínu „židobolševizmus“ v politických komunikátoch režimu. Napríklad v ríšskom prostredí pôsobiaci veliteľ Zahraničnej Hlinkovej gardy Ľudovít Mutňanský v sumarizujúcom komentári na margo udalostí roku 1939 napísal: „*Pracujúci človek sa vymanil zpod otroctva kapitálu a necíti sa byť už viacej menejcenným proletárom, ale členom národa a spolubudovateľom štátu [...]* Na

¹³ MACH, Šaňo: Prekrstený žid a boj proti židom. In: *Slovenská pravda*, 12. 3. 1937, s. 2.

troskách doterajšieho hnilého, liberalistického poriadku buduje sa nový národný a sociálny poriadok [...] Moc židovstva musí byť zlomená v záujme slovenského národa a Slovenského štátu“.¹⁴ O „židobolševizme“ ani slovo (stojí za povšimnutie, že negatívne stigmatizované židovstvo jasne oddeľil od bolševizmu), hoci Mutňanského inklinovanie k proletársky orientovanému nacizmu, inšpirovaného Gregorom Strasserom a Robertom Leyom, ho k tomu priam predurčovalo. Zato ďalšie komponenty virtuálneho kolektívneho nepriateľa – kapitalizmus a liberalizmus – z rétoriky nevyemizli.

Návrat konšpiračnej teórie o „židobolševizme“ do politického diskurzu prinieslo napadnutie Sovietskeho zväzu. Adolf Hitler a nacistické vedenie chápali ťaženie na Východe ako vyhladzovaciu vojnu a v tomto duchu zaobalene floskulou o „vojne proti židobolševizmu“ naznačovali, o čo v nej ide: raz a navždy skoncovať so židovstvom aj bolševizmom, symbolicky „dva v jednom“. Vedomie nevyhnutnosti zlikvidovať Židov a spoločne s nimi komunizmus, kapitalizmus a plutokracie, ktoré v očiach národnosocialistickej propagandy zástupne reprezentovali,¹⁵ preniklo v dobovej spoločnosti až na regionálnu úroveň. *Štúrov hlas*, týždenník HSLŠ a HG vo Zvolene, svojim čitateľom necelý mesiac po útoku na Sovietsky zväz vysvetľoval: „*Je to ozaj čudné, že židovskí bolševici, ktorí chceli vyničiť súkromný majetok a kapitál, spájajú sa s anglickým kapitálom [...] Kapitalizmus a komunizmus sú tienisté stránky ľudskej spoločnosti, ktoré treba násilím vyoperovať, keď sa má spoločnosť zachrániť. Nemecký vojak prikročil k tejto operácii, z celej Európy prichádza mu na pomoc každý rozumný a mravný človek. Európa je dnes sjednotená proti bolševizmu a plutokratizmu*...“.¹⁶

Podobne podstatu vojny interpretovali v spojeneckých krajinách Nemecka vrátane Slovenska. Slovenská armáda sa podľa režimového výkladu účasťou v „Operácii Barbarossa“ zapojila do epochálnej križiackej výpravy kultúrnych národov proti zotročiteľovi ľudstva a pod jednot-

¹⁴ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Národný súd (ďalej NS), Tn'ud 55/46 Gejza Medrický, šk. 46, spis č. 36. *Kalendár Zahraničnej Hlinkovej gardy na rok 1940*, s. 18, 20.

¹⁵ V prešovskom vydavateľstve Čas, dotovanom nemeckou ambasádou v Bratislave, vyšiel v roku 1941 knižný titul *Jeho lordstvo Žid*, ktorý čitateľa presviedčal, že v Spojenom kráľovstve zavládla dekadentná plutokracia (vláda bohatých). Podľa autora (Ondrej Adamec) došlo za predošlé dekády k „*požidovčeniu vysokej anglickej spoločnosti*“, vďaka čomu Židia jej prostredníctvom získali kontrolu nad britskou vnútornou i zahraničnou politikou. Ide o predchodkyňu modernejšej konšpiračnej teórie známej ako Z.O.G. (*Zionist Occupation Government*). Tá tvrdí, že židovskí finančníci cez nastrčených prisluhovačov priamo riadia vlády západných štátov bez toho, aby personálne figurovali vo vládnych kabinetoch.

¹⁶ Plutokratický kapitalizmus a bolševizmus na jednej ceste. In: *Štúrov hlas*, 18. 7. 1941, s. 1.

ným velením rytiera s hákovým krížom na štíte, ako prezentoval aj dobový plagát,¹⁷ sa vydala do vzdialenej zeme pokoriť „židobolševikov“. Cieľom však tentokrát na rozdiel od stredovekých výprav nemal byť Jeruzalem, ale Moskva.

Ustálením tejto asociácie (teda existenčného „boja proti židobolševizmu na život a na smrť“) sa v podmienkach domáceho zázemia daný motív núkal i pri ospravedlňovaní protizidovských opatrení ústiaciach na jar 1942 do deportácií. Ak logika režimu HSLS považovala Žida v súlade s národnosocialistickou rétorikou za „civilizačný mor“, považovala za úplne oprávnené likvidovať ho nielen za hranicami Slovenska, ale aj na domácej pôde, čo si, mimochodom, vytýčili za jednu z priorit štrnásťbodového programu slovenského národného socializmu prijatom na zjazde Hlinkovej gardy v Trenčianskych Tepliciach z januára 1941 hýbatelia politiky holokaustu Vojtech Tuka a Alexander Mach.¹⁸ Takto nastavený politický jazyk režimu uľahčoval „predať“ domácemu publiku morálne ťažkú tému deportácií ako nevyhnutný akt, ktorým sa vlastne len napĺňa starý ľudácky program a HSLS ním iba aktivuje prirodzený pud sebazáchovy, aby ubránila národ a štát v konfrontácii s jeho „odvekým nepriateľom“.

Spomedzi ďalších politických konšpiračných teórií ľudácky režim pestoval aj tradičné sprisahanecké príbehy nôtiace s vojnovou propagandou v nacistickom Nemecku. Nešlo len o prebratie lživej verzie o napadnutí Nemecka poľskou armádou („false flag“ útok na vysielač v Gliwiciach 31. augusta 1939), ale najmä dodatočné zdôvodňovanie toho, kto vojnu v skutočnosti rozpútal, a prečo mal na nej záujem. Obviňovanie Západu z vťahnutia údajného mierotvorcu Hitlera do ozbrojeného konfliktu okrem upevnenia názorovej jednoty v rámci fašistickej Osi sekundárne poslúžilo ako podpora ospravedlňovania protizidovskej politiky. Ľudácka propaganda vykresľovala Židov v novinových článkoch a časopiseckých karikatúrach ako „bábkovodičov“ americkej ekonomiky a šedej eminencie zbrojárskeho priemyslu, profitujúce z výroby zbraní.

¹⁷ Pozri BAJCUROVÁ, Katarína, HANÁKOVÁ, Petra, KOKLESOVÁ, Bohunka (eds.): *Sen x skutočnosť. Umenie & propaganda 1939 – 1945*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2017, s. 211. Podobne sa predtým propagandisticky vykresľovala aj španielska občianska vojna („križiacka výprava za civilizáciu“/„Posledná Križiacka Výprava“), ktorá v prenesenom význame reprezentovala stret nacionalistických/fašistických s ľavicovými/socialistickými silami. BRESSLER, Jonas: Crusade against Bolshevism. Cooperation between Fascists and Conservatives during the Spanish Civil War (1936 – 1939). In: *Fascism*, vol. 13, 2024, no. 1, s. 76, 79.

¹⁸ Ku gardistickej interpretácii „židovského problému“ v kontexte štrnásťbodového národnosocialistického programu bližšie pozri *Slovenský národný socializmus. Výklad základných zásad*. Bratislava : Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy, 1942, s. 113-120.

Obrazy korpulentných finančníkov s dolárovými mešcami, vyobrazovaných s fyziognomickými črtami židovského pôvodu, museli pozornejšieho čitateľa privádzať do rozpakov a podnecovať ho, aby si kládol logickú otázku, ako vlastne môžu „svetovládni Židia“ túžiť po svetovej bolševickej revolúcii, keď zároveň reprezentujú špičky zámorského veľkokapitálu, ktorého vzťah ku komunizmu bol krajne negatívny.

Teória o „židobolševizme“ zapadala do rámca komplexných konšpiračných teórií kategórie „oni verzus my“ (*naši nepriatelja verzus Slováci – ľudáci*), ktoré významnou mierou prispievali k societálnemu radikalizovaniu. Tie svojou štruktúrou, mobilizačnou silou a potenciálom psychologického ovplyvňovania nálad v spoločnosti predstavovali rozbušku pre štátom regulované a posvätené násilie.

K mimoriadne populárnym „evergreenom“ v zásobníku ľudáckeho repertoáru patrila konšpiračný konštrukt o všemocnej ruke „pražskej politiky“. „*Je málo takých Čechov, ktorí sú alebo nám boli prajní,*“ rozširoval zaužívaný stereotyp vo svojom vydaní z 11. februára 1939 regionálny týždenník *Nové Piešťany*.¹⁹ V medzivojnovom období bola Praha podľa ľudákov „zodpovedná za všetky problémy Slovenska“: za nezamestnanosť a s ním spojené vystaňovalstvo, hospodárske zaostávanie regiónov, ba dokonca sekularizáciu spoločnosti či rozsiahle územné straty spôsobené prvou Viedenskou arbitrážou. Hoci si to značná časť populácie pravdepodobne neuvedomovala, postupne sa odhaľovala nahota tejto teórie.

Akonáhle sa Slovensko 14. marca 1939 osamostatnilo, ukázalo sa, že spolu s eliminovaním „temných síl centralizmu“ problémy nezmizli, iba sa pre upokojenie auditória potichu „zamietli pod koberec“. Nezamestnanosť nevyriešilo vysídlenie českých zamestnancov, po ktorom HSLŠ už za éry prvej ČSR nepriamo volala,²⁰ ale až vypravenie kontingentov slovenských robotníkov na práce v Nemeckej ríši (bez tejto masy by počty nezamestnaných v jednotlivých okresoch nikdy nemali šancu klesnúť na počty v rádovo desiatkach osôb). Tzv. hladové doliny, odkiaľ v medzivojnovom období prúdila „chlebová“ emigrácia na Západ, nezískali do regiónov zásadné strategické investície v oblasti infraštruktúry. Museli si vystačiť so sľubom, že „bude lepšie“ (a za prácou znova vycestovať – tentokrát do spriateleneho zahraničia). Štatistické dáta nám neumožňujú odmerať, či sa zastavil trend domnelej sekularizácie, propagovanej podľa ľudákov „českým husitizmom“ a „masarykovsko-benešovskými

¹⁹ Čakáme splnenie sľubov!... In: *Nové Piešťany*, 11. 2. 1939, s. 1.

²⁰ V ľudáckom tábore sa dokonca objavovali kritické hlasy obviňujúce Čechov z „kolonizátorského vyžierania“ Slovenska, spochybňujú prakticky akýkoľvek ich pozitívny prínos. BULLA, Števo: Žili z nás 20 rokov. In: *Gardista*, 4. 2. 1939, s. 4-5.

ľavicovými voľnomyšlienkami“. No v každom prípade, aspoň zo situačných hlásení okresných náčelníkov, z ktorých si možno vytvoriť určitú predstavu o stave a náladách spoločnosti, vieme skonštatovať, že vývoj nenabral ani opačný kurz smerom k renesancii kresťanskej zbožnosti.

A v neposlednom rade, ak sám Jozef Tiso, zronený z výsledku arbitrážneho verdiktu vo viedenskom Belvederi, ktorého zápisnicu ako člen česko-slovenskej delegácie na protest nemusel podpísať (avšak podpísal), v rozhlasovom prejave vyhlásil, že okyptenie Slovenska o päťtinu územia odstúpeného Maďarsku je výsledkom dvadsaťročnej politiky „Prahy“, ²¹ aký signál asi tak vyslalo odstúpenie častí Sninského a Sobranceckého okresu Maďarsku po tzv. Malej vojne? Vtedy už zahraničnú politiku (a teda ani autorizovanie politiky „územie za mier“) neriadila centrálna vláda v Prahe, ale Ministerstvo zahraničných vecí Slovenského štátu a jeho vládny kabinet na čele s Tisom. Vinu nebolo objektívne možné prenášať na nikoho druhého: nad okupovanou Prahou už viala vlajka s hákovým krížom a voči Nemecku (ktoré sa, mimochodom, zaviazalo garantovať nedotknuteľnosť slovenských hraníc), si to Tisova vláda nedovolila, hoci nemecká strana svoj zmluvný záväzok porušila už týždeň po podpise *Zmluvy o ochrannom pomere* z 18./23. marca 1939. Naratív „českej zodpovednosti“ ako prapríčiny všetkého zlého bol až príliš akceptovaný a zľudovený (a to nielen medzi priaznivcami ľudákov) na to, aby politickí lídri HSĽS nevyužili jeho účinky.

Konšpiračné teórie nikdy nepotrebovali racionálne overiteľné argumenty, len navodenie zdania pravdivosti, aby ich konštrukcie pre cieľovú skupinu do seba zapadali ako skladačka. Takú predstavoval aj ľudácky príbeh o príčinách vypuknutia Slovenského národného povstania (SNP). Keďže bezpečnostné orgány napriek inak vcelku efektívnej operujúcej Ústrednej štátnej bezpečnosti nedokázali odhaliť prípravy a eliminovať politické a vojenské vedenie akcie, po 29. auguste 1944 museli režimoví propagandisti narychlo vytvoriť vysvetľujúcu fabuláciu. A to tak, aby pred domácim publikom, strácajúcim beztak dôveru v režimové inštitúcie, vláda nevyznela ako orgán nekompetentných diletantov neschopných zabezpečiť poriadok vo vlastnom štáte. Voľba padla na osvedčenú „kradmú ruku“ – sprisahaneckú teóriu, podľa ktorej za vypuknutie povstania nesú vinu imaginárni „oni“, medzi ktorými mali svoje zastúpenie opäť aj Česi. Anonymný pamflet *Vrahovia medzi nami* ich identifikoval ako „česko-komunistické bandy, podporované židmi, sovietskymi parašutistami a sberbou medzinárodných zločincov“, ktoré pomocou „zradcovskými dôstojníkmi zavedených a zterrorizovaných slovenských vojakov“

²¹ Niet príčiny k malomyseľnosti! In: *Slovák*, 4. 11. 1938, s. 1.

spáchali „*rafinovane podávané podlé cigánstvo*“ – vzburu proti Slovenskému štátu. Pamflet ďalej pokračoval: „*Statoční Slováci sa nikde neobjavili medzi „oslobodzovateľmi“. Zato však všade plno Čechov, Rusov, židov, Cigánov a bastardov. V Žiline holohlavý kretén Miro Kubiš a český barový povalač Vavro Ryšavý, v Zavare manžel Cigánky Klement Trnka, z Bystričky pochádzajúci vojenský zbeh Viliam Žingor, nedávno z väzenia ušlí Maďari Šajba a Kéves, žid Ármin Kohn, žid Aczél Badni, mikulášsky komunistický zúrivec Rudolf Sokol, zlatomoravecký žid Richter so svojím súvercom Hugom Ascherom – samé také indivíduá, ktorým na dobrobyte Slovenska a Slovákov nikdy nezáležalo*“.²²

Očividná demagógia, zásadne oponujúca skutočnej personálnej skladbe povstaleckej armády a partizánskych jednotiek, verejnosti suggestívne podsúvala obraz cudzorodej, zvonka riadenej akcie, pričom, ako dobre vieme, SNP vyrástlo z domácich koreňov a absolútne jadro bojovníkov tvorili Slováci. No nielen to. Sprisahanecká propaganda využívala tiež eugenický rasizmus, postavený na pohrdaní špecifickými skupinami obyvateľstva na základe domnelých degeneratívnych znakov ich biologickej kvality. Slovné útoky na rómskych účastníkov SNP boli motivované pavedeckými tézami tzv. negatívnej eugeniky, povýšenej v národnosocialistickom Nemecku na štátom uznávanú rasovú dogmu. Tie v zásade tvrdili, že hoci Rómovia pochádzajú z pravlasti „šľachetných Árijcov“, ich krv v priebehu stáročí stratila nevhodným medzipříbuzenským krížením na kvalite a zmutovala na „kriminálnu“. „Kriminálna krv“ mala byť podľa stúpcov nacistami spopularizovanej konšpiračnej teórie, podporovanej aj radikálnymi l'udákmi z prostredia Hlinkovej gardy, príčinou páchania krádeží, neusadeného kočovného spôsobu života a vytýkanej „nízkej kultúrnej úrovne“ rómskej populácie.²³

Z podobnej taxonómie pochádza i konšpiračná teória o „východných l'udoch“ ako podradnej rase, nehodnej rovnocenného žitia v národnosocialistickej „Novej Európe“ s inými „vyspelejšími“ národmi, využívaná na odstrašenie verejnosti od sympatií so Sovietskym zväzom. Trend podprahového opovrhovania nimi naznačili už fotografie vojnového reportéra Jozefa Cincíka z roku 1941. Cincík počas reportážnej misie na okupovanom území Sovietskeho zväzu objektívom svojho fotoaparátu zachytil biedu sovietskeho vidieka, ktorá mala slovenskej verejnosti demonštrovať, aký zaostalý život sa vedie v „raji proletárov“. Kolekciu záberov, publikovanú aj v tlači, dopĺňali sovietski občania aziatského pôvodu, ako aj osoby s telesnými disproporciami, zvečnené v podobných

²² SNA Bratislava, f. NS, šk. 60, Tn'ud 6/46 Jozef Tiso. Pamflet *Vrahovia medzi nami*, s. 5, 8. (Za poskytnutie dokumentu ďakujem kolegovi doc. Martinovi Veselému).

²³ KUBIČKA, Robert: Pôvod Cigánov a ich cesty k nám. In: *Náš boj*, 1. 11. 1942, s. 87-90; KUBIČKA, Robert: Cigánska otázka – otázka krvi. In: *Náš boj*, 15. 11. 1942, s. 115-119.

profilových pózach ako delikventi na policajných snímkach. Zámer bol jasný: vyvolať v domácom čitateľovi obrázkových magazínov záporné emócie a pocit všestrannej nadradenosti nad európskym Východom, s ktorým sa samozvaná „kultúrna civilizácia Západu“ (rozumej krajiny fašistickej Osi) nachádzali v stave existenčnej vojny.

Eugenický rasizmus písaným slovom rozviedol Viliam Ries, pôvodnou profesiou katolícky kňaz, ktorý sa začiatkom 40. rokov zapáľil pre národný socializmus a bol kooptovaný do redakčného kruhu pronacistickej revue *Náš boj*. V článku *K psychológii východného priestoru* písal o Rusoch ako o naturálnych ľuďoch ukotvených v prírode, vedúcich prízemný život s dôrazom na praobyčajné uchovanie vlastnej fyzickej existencie a saturovanie najnižších fyziologických potrieb. V kontexte strategického vedenia vojenských manévrovacích operácií prebiehajúcich na východnom fronte ich dokonca pripodobnil k zvieratám a skonštatoval, že Rusko (myslené ako skratka Sovietskeho zväzu) sa už vyše dvadsaťročným pôsobením bolševickej moci úplne odeuropeizovalo, pretože tá z krajiny odstránila všetky pozitívne importy prebraté pred októbrovou revolúciou zo Západu.²⁴ Zdôrazňovanie tohto konšpiračného stereotypu našlo patričné využitie v ľudáckej propagande, pre ktorú dehumanizovanie Rusov na niveau živočíšnej ríše predstavovalo vítaný námet, ako podporiť často tematizované obrazy „krvilačnej bolševickej hydry“ či „aziatských hôrd“, valiacich sa na Slovenský štát a kresťanskú civilizáciu z barbarského, komunistickým režimom ateizovaného antikultúrneho východu.

Vybudovaním identitnej paradigmy na základe konšpiračných teórií, postavených na téze, že slovenskému národu chcel cudzí, zvonka infiltrovaný nepriateľ vždy len škodiť (prípadne ho zničiť), si režim HSĽS pripravil pascu. Spočiatku, počas budovateľských rokov, mu z nich generované naratívy v kombinácii s dezinterpretáciami histórie a vtedajšej súčasnosti dokázali vynahradiť chýbajúci národný príbeh, zdôvodniť legitimitu moci pochádzajúcej z nedemokratických decembrových volieb roku 1938, ako aj právnych opatrení a politických krokov slovenskej vlády.

Mnohým dezinformačným konštruktom, ktoré možno označiť skôr za ciele krivenia faktov než konšpiračné teórie, neverili ani samotní predstavitelia HSĽS: od tvrdenia, že vznikom Slovenského štátu 14. marca 1939 sa Hlinkov sen premenil na skutok, cez gardistickú tézu, že Milan Rastislav Štefánik bol prvým bojovníkom za samostatnosť a keby

²⁴ RIES-JAVOR, Viliam: K psychológii východného priestoru. In: *Náš boj*, 1. 3. 1943, s. 316-317.

žil, určite by kráčal v stopách Adolfa Hitlera, až po utváranie filozofa slovenského národného socializmu z Ľudovíta Štúra či antisemitského revolucionára z Ježiša Krista.²⁵ Uvedené trápne lži vychádzajúce z politickej potreby boli na smiech už v tej dobe. Každý vrátane podporovateľov ľudovej strany vedel, že Hlinka nikdy nehovoril o samostatnom Slovensku, a že uspôsobovanie si odkazu historických postáv je len účelovým manipulovaním verejnosti alebo prostorekým výrokom pionierov ľudáckeho populizmu.

Inkorporovanie komplexných konšpiračných teórií do politickej praxe, ktoré glosovala táto úvaha, ľudáckemu režimu v istých momentoch pri komunikácii dovnútra prorežimnej časti spoločnosti poslúžilo. Mocenský aparát HSĽS si nimi vypomohol pri obhajobe nacionalizačných politík (riešenie českej otázky, arizácie židovského majetku), vo všetkých etapách politiky holokaustu (autorizovanie násilia, dehumanizačná kampaň, deportácie), pri získavaní popularity u majority a odkláňaní pozornosti od vlastných zlyhaní (zvalovanie bremena zodpovednosti na nositeľov kategórie „oni“), ako aj pri vytváraní novej národnej ideológie po 6. októbri 1938.

Konšpirátorský mód, poháňajúci politiku v celom období vlády HSĽS, ľudákov napokon priviedol do slepej uličky. V rovine politickej komunikácie sa stali temer nerozoznatelnými od nacistov. Účet za paranoidnú nenávisť, povýšenú na štátnu politiku, im najskôr vystavilo retribučné súdnictvo a potom historiografia.

²⁵ Hlinkov sen skutkom: Slovenský štát! In: *Slovák*, 15. 3. 1939, s. 1; Gardisti sú strážou slobody národa. In: *Gardista*, 7. 5. 1941, s. 3; PEKÁR, Martin: Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In: FIAMOVÁ, Martina, HLAVINKA, Ján, SCHVARC, Michal et al.: *Slovenský štát 1939 – 1945. Predstavy a realita*. Bratislava : Prodama – Historický ústav SAV, 2014, s. 150; SZABÓ, Miloslav: *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokúšenie radikálnej politiky (1935 – 1945)*. Bratislava : Slovart, 2019, s. 71-72.